
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвеева, І. Б. Усенко

МИКОЛА ПРОКОПОВИЧ ВАСИЛЕНКО

К.: Наук. думка, — 1991. — 272 с.

Рецензована монографія є першим вітчизняним дослідженням життя та діяльності Миколи Прокоповича Василенка — відомого українського історика, президента Української Академії наук.

Автори книги (науковий співробітник Інституту держави і права НАН України В. Вороненко, кандидат технічних наук Л. Кістерська, кандидат економічних наук Л. Матвеева та кандидат юридичних наук І. Усенко) використали широке й різноманітне коло архівних джерел, опрацювали велику кількість літератури та щоденники М. П. Василенка.

Структура книжки є цілком прийнятною, оскільки сприяє поетапному висвітленню життя та діяльності академіка Василенка. На всіляке схвалення заслуговує вміщення у монографії цікавих фотографій. Добре, що видання має іменний покажчик та таблицю основних дат життя й діяльності вченого. У бібліографічному списку наукової спадщини М. Василенка подано перелік найважливіших його друкованих творів у хронологічному порядку, а також основних праць про життя й діяльність академіка.

Характерно, що у структурі праці автори відійшли від поширеної донедавна у радянській історіографії «стабільно-проблемної моделі». Біографічний нарис життя М. Василенка, аналіз його суспільно-політичної та наукової діяльності постають у книзі в нерозривному взаємозв'язку.

Микола Василенко постає перед нами непересічною, високоосвіченою й талановитою людиною. Жив він на зламі століть, у період бурхливих соціальних потрясінь. Його громадянські позиції формувалися під впливом трьох російських революцій, відродження й занепаду української державності, становлення більшовицького тоталітаризму. За свої переконання він відбував покарання як у царській, так і в радянській в'язницях. Проте історик намагався долати перешкоди з гідністю справжнього вченого, виходячи з того, що принцип справедливості — всеосяжний.

Однак дану працю не можна розглядати лише як політичну біографію історика, хоч автори й приділили їй важливе місце. Як цілком слушно зазначає у передмові до праці член-кореспондент НАН України Ю. Шемшученко, це видання покликане певною мірою відновити історичний хід подій, учасником чи очевидцем яких був видатний учений і політичний діяч, оскільки впродовж тривалого часу його ім'я замовчувалося, а діяльність висвітлювалася тенденційно (с. 9).

У монографії виділено двох учених, які вплинули на становлення особистості Василенка та напрям його наукових студій. По-перше, це видатний історик О. Брикнер (1834 — 1896 рр.), під впливом якого започаткувалася у М. Василенка особлива пристрасть до підготовки ґрунтовних історіографічних оглядів, які не втратили свого значення й донині.

По-друге, це видатний український історик О. Лазаревський (1834 — 1902 рр.). Василенко глибоко шанував і любив цю людину, яку вважав своїм наставником у житті та науці. Вплив Лазаревського на формування наукових інтересів свого підопічного часом набирала практичного характеру. Проте така «щільна» опіка молодого науковця зовсім не мала вигляду безпечливіших вказівок метра, а відбувалася у формі порад, спільних роздумів. Але найважливіше те, що вчитель стимулював інтерес свого вихованця до дослідження саме українського матеріалу. Лазаревський назавжди залишив-

ся для нього тим прикладом ученого й людини, який Микола Прокопович взяв собі за взірць.

Надзвичайно багато для пізнання внутрішнього світу М. П. Василенка дає розкриття у праці основних віх його стосунків з М. Грушевським. У 1912 р. за пропаганду наукових розробок М. С. Грушевського, який перебував тоді в опалі, Василенко навіть поплатився приват-доцентурою у Київському університеті. 1917-й рік розвів їхні шляхи. Особисті стосунки на деякий час припинилися, оскільки ці два вчені мали досить різні погляди на суспільно-політичні процеси в Україні. Та у 20-ті роки обидва українські академіки знову почали працювати разом, хоча колишньої приязні між ними вже не відчувалося. На наш погляд, таке детальне вивчення стосунків між видатними істориками робить картину дослідження більш яскравою й переконливою.

На сторінках рецензованого видання зроблено спробу проаналізувати політичну діяльність М. Василенка на зламі століть: у «Старій громаді», революційному осередку доктора М. Фокіна, конституційно-демократичному гуртку «Визволення». Автори наводять невідомі раніше факти з діяльності Миколи Прокоповича в Історичному товаристві Нестора-літописця, Українському науковому товаристві ім. Т. Шевченка у Львові. Як зазначено у праці, за своїми політичними поглядами та громадською активністю М. Василенко ніяк не вписувався в образ запопадливого службовця й науковця, далекого від виру життя. У поліцейському листуванні він однозначно характеризувався як «особа антиурядового напрямку». А 12 жовтня 1908 р. він «оселився» в камері-одиночці сумновідомих «Крестов» (с. 87).

Незважаючи на удари долі, життєві негаразди, вчений продовжував багатогранну діяльність, його праці передвоєних років мають незаперечно високий науковий рівень. Він написав значні за обсягом розділи для таких фундаментальних видань як «Велика реформа. 1861 — 1911» та «Вітчизняна війна. 1812 — 1912». Чимало його статей з'являється у наукових часописах. І, нарешті, у 1916 р. побачила світ найбільша праця вченого «Нариси з історії Західної Русі та України», що охоплює період від Люблінської унії 1569 р. до Хмельниччини. Це дослідження, як зазначається у книзі, викликало захоплені відгуки Грушевського та багатьох інших науковців як в Україні, так і за її межами, відіграло помітну роль у дальшому розвитку української історичної науки.

Навряд чи виправданим, на нашу думку, є те, що автори монографії погоджуються із закидами, які пізніше, вже за радянської влади, робилися Василенкові. Мовляв, у його працях не дається належної класової оцінки, приглушуються істотні суперечності між різними соціальними верствами українського народу. Але ж відомо, що для керівників Укрголовнауки та «критиків» з Харківського інституту марксизму-ленінізму головним був не пошук історичної правди, а вишукування «шкідників та саботажників», що вони успішно й робили за допомогою навішування подібних ярликів.

Самостійну наукову роль має матеріал книги, де автори висвітлюють найбільш сфальшовану більшовицькою історіографією сторінку історії нашої країни. Йдеться про українське національне відродження 1917 — 1920-х років та роль у ньому Миколи Прокоповича Василенка.

22 березня 1917 р. Василенко, перебуваючи на посаді попечителя Київської учбової округи, очолив справу демократизації та поступової українізації освіти. Хотілося б особливо підкреслити, що, будучи тоді членом Партії народної свободи, вчений не дозволив партійному проводу керувати своїми діями.

19 серпня того ж року його призначили заступником міністра освіти Тимчасового уряду. Проте, як зазначається в книзі, діяльність Василенка у міністерстві проходила зовсім небезконфліктно: часом висловлювалися звинувачення на його адресу у прихильності до українського сепаратизму. А після жовтня 1917 р., як підтверджують наведені авторами дослідження архівні матеріали, Микола Прокопович не визнавав за законну владу більшовицьких народних комісарів. 2 квітня 1918 р. ученого як авторитетного

правника затверджено членом найвищого судового органу УНР — Генерального суду.

Характеризуючи причини підтримки М. Василенком державного перевороту 29 квітня 1918 р., автори монографії наводять його слова з розмови з Д. Дорошенком: «Центральна Рада і уряд есерів виявили свою нездатність утримати в руках владу: організувати державу... А Гетьманщина — це якраз найбільш національна, історично вироблена форма спеціально українського державного ладу» (с. 129).

У травні 1918 р. Василенко очолив Міністерство народної освіти Української держави, а 20 липня був призначений офіційним заступником прем'єра Ф. Лизогуба. Доробок історика на терені урядової діяльності, за його власними підрахунками, налічував 72 закони та накази загальнодержавного значення і ще 35 законопроектів, що були представлені уряду й чекали своєї черги (с. 133). 9 липня М. Василенко став президентом Державного Сенату України. Після відновлення УНР він повернувся до викладацької діяльності як екстраординарний професор кафедри західноруського та українського права.

Та найбільшим внеском Миколи Прокоповича у розвиток української науки є, на думку авторів рецензованого видання, його діяльність у справі заснування Української Академії наук, створення якої було заповітною мрією інтелігенції України ще з кінця XIX ст. Ця мета сприймалася не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, зайняття нею гідного місця серед цивілізованих європейських народів.

Як зазначено в книзі, у вирі політичних пристрастей Василенко був чи не єдиним членом спочатку Тимчасового уряду, а потім гетьманського кабінету, який вбачав у розвитку науки й культури в Україні першорядне завдання. За його пропозицією була створена комісія для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві на чолі з В. Вернадським. Перше засідання цієї комісії відбулося 9 липня 1918 р. у кабінеті М. Василенка. Водночас тривала робота не тільки над текстом самого закону про УАН (його було затверджено 14 жовтня 1918 р.), а й над проектом статуту Академії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів М. Василенка було обрано головою-президентом ВУАН. Але така високоморальна людина, якою був Микола Прокопович, на цій посаді більшовицьку владу явно не влаштовувала. У лютому 1922 р. комісар Наркомосу Левицький повідомив, що «Наркомос ... не може затвердити М. П. Василенка на посаді голови-президента ВУАН». Тоді вчений сам склав з себе обов'язки президента і, незважаючи на умовляння присутніх, залишив крісло головуючого (с. 169).

24 вересня 1923 р. М. Василенко був заарештований ДПУ у справі «Київського обласного центру дії», діяльність якого нібито спрямовувалася з Парижа. На думку дослідників, ця справа мала виразні ознаки політичного процесу. Як відомо, вирок суду в таких справах завжди був надзвичайно суворим, щоб підкреслити тягар провини політичних противників перед народом. 7 квітня 1924 р. безвинного та хворого на туберкульоз академіка засудили до десятирічного(!) ув'язнення. Лише клопотання дружини вченого, академічної громадськості сприяли амністії вченого.

Чільне місце в книжці відведено правдивому зображенню розгрому академічної науки в Україні. Для академії 1929 р. став рубежем не лише в оновленні її складу та керівних органів, а й у самих підходах до наукової діяльності. Почалися цькування М. Василенка, «критикування» за нібито «реакційні методологічні вади», що остаточно підірвали здоров'я тяжко хворого академіка.

Життя Миколи Прокоповича згасло 3 жовтня 1935 р. Небагатьом історикам України судилося одночасно виявити себе і в академічних студіях, і в державних справах. М. Василенко належав до тих будівничих науки, які однаково добре могли розв'язувати обидва завдання. Творчий доробок видатного вченого за сорок років наукової діяльності становить, за

підрахунками авторів книжки, майже 500 наукових та публіцистичних праць.

Високо оцінюючи видання в цілому, слід висловити й деякі зауваження. Так, у передмові, на жаль, не зроблено ніякого огляду джерельної бази дослідження. Винесені в кінець книжки посилання названо примітками, хоча ніяких пояснень там немає. Більше того, у цих «примітках» відсутні посилання до дев'ятого розділу, хоча у самому розділі нумерація їх ведеться. Досить дискусійним є твердження авторів, що процес переходу на марксистські позиції сприяв підвищенню якості наукових досліджень (с. 231). На нашу думку, переклад назви праці М. Василенка «Литовско-Русское государство» як «Литовсько-Російська держава», а не «Литовсько-Руська» є помилковим (с. 48). У п'ятому розділі, де йдеться про діяльність М. Василенка на посаді попечителя Київської учбової округи, зазначається, що до його компетенції належали п'ять губерній — Київська, Чернігівська, Полтавська, Вінницька і Подільська (с. 115). Тим часом відомо, що Вінницької губернії не існувало, а м. Вінниця належало до Подільської губернії.

Однак ця книга про видатну людину Миколу Прокоповича Василенка знайде свого читача, сприятиме дальшим пошукам дослідників на шляху до відновлення історичної правди.

А. М. МИХНЕНКО (Донецьк)

ЛЕВ ПЛАТОНОВИЧ КАРСАВИН. БИБЛИОГРАФИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ / Сост. А. К. Клементьев. Предисл. Н. А. Струве.

Париж, 1994. — Institut d'etudes slaves. — 63 с.

Інтерес до творчості й життя видатного російського історика і філософа Л. П. Карсавіна нині зростає з кожним днем. Одночасно в кількох європейських країнах готується зібрання його праць, творчості вченого присвячуються численні статті й монографії.

Лев Платонович Карсавін (1882 — 1952 рр.) належав до яскравої плеяди наукових і культурних діячів Росії, які вийшли з її «срібного віку». Один з найближкучіших умів цивілізованого світу свого часу, він вражав сучасників, як і нас — людей кінця ХХ ст., різнобічністю своїх знань, глибиною і новаторством у розробці наукових проблем. Історик-медієвіст, філософ, культуролог, історіософ, богослов, історик церкви, при тому ще й витончений поет і есеїст, чудовий лектор і популяризатор науки — таким є неповний перелік спеціальностей і занять цієї виняткової людини.

Нині, коли твори Л. П. Карсавіна користуються в культурному й науковому світі надзвичайною популярністю, основна увага приділяється його філософським працям.

Справді, Л. П. Карсавін, за одностайною думкою російських і зарубіжних авторитетів, був одним з найбільш самобутніх і яскравих мислителів ХХ ст. Однак нам, історикам, хочеться звернути увагу читача на історичні твори вченого, що досі відомі менше, ніж його праці філософського і богословського спрямування.

За визначенням міжнародної наукової громадськості, Л. П. Карсавін належав до числа творців всеєвропейської «нової історичної науки», а його ім'я можна сміливо поставити поряд з іменами Л. Февра і М. Блока — засновників школи «Анналів». Більше того — він був їхнім попередником у створенні надзвичайно перспективного й плідного наукового напрямку — «історичної антропології», що бурхливо розвивається в останні двадцятиріччя. З перших років своїх історичних досліджень він відійшов від пануючого в тогочасній науці методологічного принципу, що його прийнято називати позитивізмом. У пошуках істини й самої «таємниці історії»